

دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی

صُور خِیال در شعر فارسی

تحقیق انتقادی در تطوّر ایماژهای شعر
پارسی و سیر نظریهٔ بلاغت در اسلام و ایران

اعتراف و یادآوری

از هر طرف که رفتم جز وحشتم نیفزود
زنهار ازین ییابان وین راه بی نهایت
این راه را نهایت صورت کجا توان بست
کش صد هزار منزل بیش است در بدایت.
حافظ

در این کتاب، کوشش نگارنده بر آن بوده است که شعر فارسی را، فقط از جنبه خاص بیان هنری، بیرون از بحث کلمات و مضامین - که بحثی است عرضی و ثانوی - با توجه بموازین نقد ادبی جدید و همچنین توجه به اصول عقاید علمای نقد و بلاغت اسلامی، مورد مطالعه قرار دهد. از آنجا که در این راه تاکنون هیچ بحثی نشده است، و این دفتر نخستین کوششی است که در این زمینه بسامانی میرسد، بی گمان از نقصها و لغزشها بدور نخواهد بود. با اینهمه امید نگارنده این است که تازگی موضوع و دشواری راهی که در پیش داشته، عذرخواه این کاستیها و لغزشها باشد.

روزی که برای نوشتن این کتاب بمطالعه و جستجو پرداختم، هرگز از گستردگی دامنه این بحث آگاه نبودم. هرچه بر مدت این جستجو افزوده شد فراخی دامنه کار در پیش چشم نمایانتر شد، شاید اگر شوق به شناخت زیباییهای شعری نبود، و این کشش درونی که همواره در جان من هست، این کار را در نیمه رها کرده بودم ولی همواره آن شوق و آن طلب، زاد راهی بود که بیم درازی این سفر را از میان برمی داشت و دشواری راه را بر من آسان می کرد.

این دفتر در دو بخش فراهم آمده است. در بخش نخستین، به طرح کلی و عمومی مسائل مربوط به صور خیال Image و نقد و تحلیل آراء علمای بلاغت اسلامی در باب بیان و شیوههای مختلف آن، پرداخته شده و نویسنده کوشیده است که سیر عقاید متفکران اسلامی را در این زمینه بطور تاریخی نشان دهد و تازگیهای فکری و نکته پاییهای ایشان را - با توجه به شرایط تاریخی و اجتماعی روزگارشان - بررسی کند و بیش و کم میراث ارسطویی و یونانی را در این دگرگونی و تطور نشان دهد، و گاه به مقایسه آراء ایشان با نظرات بعضی از منتقدان دوره اخیر و معاصر رنگ نیز بپردازد. چنانکه خواهید دید، در این بخش، بسیاری از نکتههای مربوط به نقد شعر و تصویرهای شعری از نظرگاه فلاسفه و ادیبان اسلامی بررسی شده و نکته پاییهای ذهن دقیق ایشان را در آن بخش می توان یافت. در بخش دوم، همان مباحث و بعضی مباحث دیگر را، در مورد شعر يك يك شاعران برجسته زبان پارسی - از آغاز پیدایش ادب در ایران تا پایان قرن پنجم هجری - مورد نظر قرار داده و در سراسر شعرهای موجود این دوره بررسی کرده است. شاعرانی را که دیوان و دفتری قابل ملاحظه بر جای نهاده اند، در فصول خاصی - در مقدمه هر يك از ادوار - مورد نقد و نظر قرار داده است و از برای شاعران بزرگ و برجسته، هر کدام، فصلی جداگانه پرداخته است.

این کتاب، در حقیقت، بخش نخستین و مقدمه ای است برای جستجوی درازدامنی که مؤلف از حدود ده سال قبل - هنگام تحصیل در دوره لیسانس ادبیات فارسی در دانشگاه مشهد - در باب شعر فارسی آغاز کرده و طرح اجمالی بخشهای آن به ترتیب ذیل خواهد بود: بخش دوم حرکت و سیر صور خیال از سنائی تا نظامی، که قدمی است برای نوعی دگرگونی در شیوه تصویر؛ و بخش سوم از مولوی تا حافظ، که موازین تصویر و ملامکها و مباحث مربوط به صور خیال به کلی تغییر می کند. بخش چهارم از عصر جامی - دوره ای که مضمون سازی جای تصویر را می گیرد - تا عصر صائب تبریزی و اقرار او، که کوشش ارجمندی برای تحول و تجدید در نوع تصاویر ارائه داده اند. بخش پنجم دوره ای است که از بیدل دهلوی - در اوج تصویر سازی نابجا و تراحم صور خیال - آغاز می شود و به قآنی - که حسیض انحطاط خیال و کوششهای تلفیقی است - ختم می شود. بخش ششم بررسی شعر مشروطه خواهد بود که از نظر تصویری و مسائل بیان هنری - بمناسبت صیغه اجتماعی و پویائی خاصی که دارد - چندان سرشار نیست و بخش هفتم ویژه دگرگونیهای صور خیال در شعر دوره معاصر خواهد بود که حوزه ای